

О. О. Роменський

УДК: 94(477):271.2-558.7 Володимир

**«У ВЛАДИКАХ АПОСТОЛ»
(ДО ПИТАННЯ ПРО ЧАС ТА ОБСТАВИНИ
КАНОНІЗАЦІЇ КНЯЗЯ ВОЛОДИМИРА)**

В статті визначається час канонізації князя Володимира Святославича на підставі аналізу лексики джерел та практики зарахування до лику святих, що склалася в Православній Церкві. Автор робить висновок, що церковне вшанування Володимира мало місце ще в давньоруську добу, канонізація відбулася не пізніше, ніж у першій половині XIII ст.

Ключові слова: Володимир, канонізація, блаженство, святість.

В статье определяется время канонизации князя Владимира Святославича на основании анализа лексики источников и сложившейся в Православной Церкви практики причисления к лику святых. Автор делает вывод, что церковное почитание Владимира имело место еще в древнерусский период, канонизация произошла не позже первой половины XIII в.

Ключевые слова: Владимир, канонизация, блаженство, святость.

The paper deals with the problem of identification of Prince Vladimir Svyatoslavich's time of canonization. The research was taking place on the basis of the analysis of the sources vocabulary and Orthodox Church canonization practice. Church honour of the memory of Vladimir seems to have taken place during the Old Rus' period. Canonization has occurred till the first half of the 13th ct.

Keywords: Vladimir, canonization, beatitude, sanctity.

Серед невіршених проблем давньоруської історії одною з найбільш дискусійних видається оформлення культу святих власне руського походження; значну частку серед них становлять представники князівської династії. Без сумніву, постать Володимира Святославича а ргіогі мала привернути увагу сучасників та нащадків, а його діяннн заслугували на першість у церковному вшануванні. Проте першими руськими святими стали сини Хрестителя Русі — мученики Борис і Гліб; християнський подвиг їхнього батька Церква визнала не відразу. Після смерті 15 липня 1015 р. Володимира поховали в мармуровому саркофазі в центрі Десятинної церкви разом з дружиною, багрянородною Анною (померла 1011 р.); уже це могло свідчити про

підготовку до канонізації [21, с. 228]. Прославити діяння «у владиках апостола» мав на меті Іларіон, створюючи «Слово про закон та благодать»; цю мету простежуємо й у «Пам'яті й похвалі» чорноризця Іакова. Але свідчення джерел не розкривають, коли й за яких обставин канонізували одного з найвидатніших руських князів. Спробуємо визначити час церковного прославлення Володимира та простежити зміни у сприйнятті його образу.

Terminus ante quem імовірного хронологічного проміжку визначається найранішим списком Життя Володимира в Пролозі першої половини XIII ст. [27, с. 23]. З XIII ст. збереглася й найдавніша редакція служби Святому Володимирі [24, с. 205–210]. Незаперечним доказом ушанування Володимира як святого є повідомлення Новгородського першого літопису про спорудження церкви його імені в 1311 р. [18, с. 334; 2, с. 78]. Terminus post quem визначити проблематичніше — в усякому разі, не раніше, ніж було написано похвальне слово Іларіона.

Різноманіття поглядів можна звести до таких гіпотетичних концепцій: канонізація в домонгольську епоху, переважно в XI ст., як вважали митрополит Макарій [12, с. 66–67], М. К. Нікольський [17, с. 232], М. І. Серебрянський [23, с. 58–59], В. О. Ключевський [10, с. 67]; канонізація не раніше за 1240 р. (між 15 липня і 6 грудня 1240, як думав І. І. Малишевський [13, с. 55], в 1240–1263 рр., згідно з Є. Є. Голубінським [3, т. 3, № 7, с. 78–79], у другій половині XIII ст., за Г. П. Федотовим [29, с. 191] тощо). Існують компромісні версії. Анджей Поппе вважає, що канонізація як церковна процедура так і не відбулася, а вшанування Володимира посилилося наприкінці XIII — на початку XIV ст. [21, с. 230–231]. На думку О. В. Назаренка, ім'я Володимира залучили до святців не раніше, ніж у другій половині XIII ст., хоча місцеве церковне вшанування походить з більш раннього періоду [15; 16, с. 435]. Малоімовірно видається спроба А. С. Хорошева зіставити християнський акт канонізації з язичницьким культом предків [32, с. 48].

Аргументи прихильників ранньої (друга половина XI–XII ст.) канонізації ґрунтуються на даних «Слова про закон та благодать» Іларіона та «Пам'яті й похвали» Іакова, котрі ясно свідчать про те, що руські люди вшановували пам'ять хрестителя («...твоя бо щедроти и милостыня и ныне в человецех поминаемы суть» [1, с. 146]; «...слышав от многих о благовернем князе Володимери... написах...» [7, с. 67]), крім того, епітет «святий» уперше застосовується вже в «Похвалі та стражданні святих мучеників Бориса й Гліба», де автор-чернігівець звертається до правнуків хрестителя: «Какова имеи те святого князя Владимира...» [22, с. 129].

Протилежний погляд базується: 1) на свідченні житій і літопису про недостатню вдячність сучасників князеві й про відсутність чудотворень: «Не дивимся, возлюбленеи, аще чудес не творить по смерти...» («Пам'ять і по-

хвала») [7, с. 70]; «Дивно же есть се: колико добра створил Русстеи земли, крестив ю, мы же, крестьяне суще, не воздаем почестья противу оного возданью... Да аще быхомъ имели потыщание и мольбу приносили Богу за нь... прославил бы и» («Звичайне житіє», практично те саме — в статті літописця за 1015 р.) [7, с. 75; 8, с. 118]; 2) на тому, що імені Володимира немає в південнослов'янських місяцесловах XIV ст., що спиралися через болгарське посередництво на давньоруські оригінали (цю думку слід визнати помилковою, оскільки князь Володимир згадується в сербському Пролозі XIII ст. другого травня, разом із синами-мучениками) [19, с. 769]. До того ж ім'я «Володимир» у давньоруські часи так і не стало хресним [21, с. 230]. І. І. Малишевський та Є. Є. Голубінський звернули увагу на повідомлення Лаврентіївського літопису (в Житті Олександра Невського за 1263 р.) про Невську битву 15 липня 1240 р., адже літописець серед інших святих, пам'ять яких відзначалася цього дня, називає і «святого князя Володимера, крестившаго Русскую землю» [11, с. 479–480]. Однак в інших джерелах цієї згадки немає. Як бачимо, аргументація обох сторін доволі переконлива.

Мета дослідження: визначити час канонізації Володимира, виходячи з аналізу лексики джерел та звичайної канонізаційної практики Візантійської Церкви. Вихідними точками в пошуку будуть дати: 1037–1050 рр. як найімовірніший час появи першого літературного твору про Володимира — «Похвали» у складі «Слова» Іларіона [14, с. 4–5] і перша третина XIII ст., коли вже існувало Проложне житіє князя [27, с. 23].

Отже, найпоширеніші характеристики, що вживаються стосовно князя в найдавніших пам'ятках («Похвали» Іларіона, «Пам'яті» Іакова, «Читанні» Нестора, Повісті временних літ): «блаженик» (Іларіон) [1, с. 145, 147], «блаженный» (Іаков [7, с. 68], літописна стаття 1015 р. [11, с. 131; 8, с. 116]), «благочерный» (всі три автора) [1, с. 143–144; 7, с. 67; 33, с. 5–6], «во владыках апостол» чи «апостол в князих» (Іларіон [1, с. 150], Іаков [7, с. 68]), «подобник Константина» (у всіх джерелах) [1, с. 147; 7, с. 68–69; 33, с. 4; 11, с. 131–132; 8, с. 116]. Виникає питання про співвідношення слів «блаженный» і «святій» у давньоруській мові. Іаков Мніх називає хрестителя благовірним та блаженным, проте ніде не застосовує слова «святій», хоча братів Бориса та Гліба, канонізованих уже в третій чверті XI ст, він величає саме так. До того ж і «Пам'ять», і ПВЛ разом зі «Звичайним житієм» одностайно стверджують про відсутність чудотворінь, котрі були одним з найвагоміших аргументів на користь канонізації у Грецькій та Руській Церкві. Є. Є. Голубінський вважав, що в домонгольські часи підґрунтям для канонізації були тільки чудеса [3, т. 4, № 10, с. 69–70], а Г. П. Федотов навів *argumentum ex silentio*: в літописі ніде не говориться про урочисте прославлення пам'яті Володимира за участі вищої світської та духовної влади [29, с. 188–190].

Що означало слово «блаженний» у мові тої епохи? Вивчаючи найдавніші на Русі житія Борисоглібського циклу, можна помітити, що в деяких випадках слова «блаженний» і «святий» синонімічні (так, «Читання» Нестора в складі Сильвестрівського збірника має назву «Месяца иуля в 24. Чтение о житии и погублении блаженую страстотерпца Бориса и Глеба»; далі до братів рівномірно застосовуються визначення «блаженний» і «святий» [33, с. 1–5]. Немає сумнівів у тому, що мучеників було канонізовано вже в третій чверті XI ст., якщо не раніше. Синонімію термінів «блаженний» та «святий» помітив, розглядаючи «Пам'ять і похвалу» О. І. Соболевський [26, с. 792–795]. Протоієрей Г. Дьяченко повідомляє, що словом «блаженний» Церква серед інших називала й «потаємних святих», а також тих святих, чию святість засвідчено не стільки славою їхніх власних справ, як свідченням інших [6, с. 47]. На думку низки чеських науковців, старослов'янське слово «блаженникъ» іноді означало святого [25, т. 1, с. 109].

Чи були підстави для зарахування Володимира до лику святих, адже дива біля його мощей не спостерігалися, а життя князя, згідно з описом більшості джерел, було далеке від ідеалів аскетизму та християнської стриманості? Аналіз практики укладання візантійських синаксарів дає змогу відповісти ствердно. До XI ст. Православна Церква розробила специфічні норми канонізації та обумовлення святості своїх членів. Усі святі поділялися на три групи: 1) святі а рїгогі, статус котрих визнавався на підставі особливих заслуг перед Церквою — старозаповітні патріархи й пророки, апостоли Нового Заповіту, святителі в період до розділу Церков, а також світські володарі — імператори та імператриці, що визнавалися рівноапостольними й благовірними; 2) мученики; 3) святі, святість котрих засвідчувалася дарами Св. Духа, зокрема чудотвореннями [3, т. 2, № 6, с. 420–426]. Г. П. Федотов відзначає, що давньоруських князів не можна порівнювати з василевсами Романії, оскільки останні мали особливе становище як глави Церкви [30, с. 90]. В цьому разі зауваження не зовсім коректне, бо хреститель Русі внаслідок споріднення з владною імператорською династією Візантії мав у владній ієрархії вищий статус, ніж «звичайний» князь.

«Слово про закон і благодать» Іларіона Київського, яке давно й справедливо трактують як апологію молодого руського християнства, може також вважатися «заявкою на пошанування князя Володимира» [31, с. 75]. «Похвала кагану нашому Володимирі» в складі «Слова» безперечно говорить про зусилля його наступника, князя Ярослава Володимировича, спрямовані на прославлення отчої пам'яті («...какоя ты чести Господь тамо сподобил и на земли не беспамятна оставил сыном твоим...») [1, с. 149], хоча конкретні кроки, на жаль, залишилися невідомими. Оскільки місцева канонізація найчастіше передувала загальноцерковній, і тут почин зазвичай надхо-

див від місцевого архієрея, найвірогіднішим часом цього акту може бути перша половина 50-х рр. XI ст. (між 1051 та 1055), коли Київську митрополію очолював ставленик Ярослава Іларіон. Його твір, написаний раніше, мав за мету прославити заслуги «...во владыках апостола» [1, с. 150]. Практику церковного вшанування Володимира доводить саме існування «Пам'яті та похвали» (не заперечуючи складної структури пам'ятки, приєднаємося до думки М. І. Серебрянського про те, що таким, як він існує досі, текст уклали вже в домонгольський період) [23, с. 47–48].

Видається ймовірним, що церковне пошанування св. Володимира співіснувало з культом його синів: Бориса та Гліба. Згадка про читання Житія «... князя Володимира, в том есть и мучение святою Бориса и Глеба» міститься в Студійському богослужбовому уставі кінця XII — початку XIII ст. Крім того, в новгородській берестяній грамоті № 906 третьої чверті XI ст. перелік святих має ім'я «отца Василья, и Бориса, и Глеба» [5; 28, с. 273–274]. Зображення рівноапостольного отця разом з синами-мучениками усталене в іконографічній традиції [20, с. 460]. Місцевих святих не завжди заносили в святці. До початку XII ст., коли остаточно оформилася літописна легенда про хрещення князя, що увійшла до Повісті временних літ, місцеве вшанування, ймовірно, ще не стало загально визнаним; це підтверджує фраза літописця «Дивно есть се колико добра створил Рускои земли, крестив ю, мы же, крестьяне суще, и (не) воздаем почестья противу оного возданью» [8, с. 118]. Володимира названо святим у «Слові про князів» — пам'ятці, створеній близько 1175 р. [4, с. 502]. Найдавніший список Проложного житія, як визнають науковці, походить від домонгольського протографа [27, с. 23; 28, с. 273]. В XIII ст. культ святого хрестителя вже без сумніву існує, що доводять присвячені йому церковна служба [24, с. 205–210] і літописні згадки [11, с. 479–480; 19, с. 767]. Таким чином, можна прийти до висновку про канонізацію Володимира вже в домонгольську добу.

Слід визнати, що церковне вшанування оформилось не одномоментно, тут потрібно вирізнити кілька періодів: 1) середина XI–XII ст. — започаткування церковного вшанування Володимира, спершу разом з синами, Борисом та Глібом, створення перших похвальних слів та агіографічних творів («Слово про закон і благодать», «Пам'ять і похвала» з «Давнім житієм» у її складі); 2) не пізніше, ніж у першій половині XIII ст. — відокремлення культу Володимира від Борисоглібського культу, написання служби св. Володимиру і Проложного житія; 3) друга половина XIII–XV ст. — подальший розвиток культу святого, переважно на Півночі та Північному Сході Русі, зокрема в Новгороді [33, с. 85–87], Володимиро-Суздальському, пізніше Московському князівствах, поява храмів, присвячених Хрестителю Русі; 4) XVI–XVII ст. — посилення вшанування і його остаточне оформлення в

Московській Русі, під час Макарієвих соборів 1547–1549 рр., де Володимир вирізнявся як святий предок — патрон династії нащадків Калити, і (XVII ст.) в Україні, коли зусиллями Петра Могили було відкрито частину мощей князя при дослідженні Десятинної церкви, а його культ здобув національний колорит [20, с. 770; 9, с. 79–80].

Таким чином, образ князя-хрестителя еволюціонував у свідомості сучасників та нащадків, сприйняття його християнських чеснот також не було однозначним. Свідчення джерел не дають змоги точно визначити, коли саме і за яких умов Володимир «Красне Сонечко» став святим та рівноапостольним. Проте є підстави стверджувати, що традиції церковного вшанування хрестителя Русі започатковано ще в давньоруську добу.

1. Акентьев К. К. «Слово о законе и благодати» Илариона Киевского. Древнейшая версия по списку ГИМ Син. 591 / К. К. Акентьев // Византиноведение. — 2005. — Т. 3. — С. 115–152.

2. Васильев В. П. История канонизации русских святых / В. П. Васильев // Чтения в Обществе истории и древностей российских. — 1893. — Кн. 3 (166). — 256 с.

3. Голубинский Е. Е. История канонизации святых в Русской Церкви / Е. Е. Голубинский // Богословский вестник. — 1894. — Т. 2. — № 6. — С. 418–436; — Т. 3. — № 7. — С. 61–100; — Т. 4. — № 10. — С. 67–106.

4. Голубовский П. В. Опыт приурочения древнерусской проповеди «Слово о князях» к определенной хронологической дате / П. В. Голубовский // Древности. Труды археографической комиссии Московского археологического общества. — 1899. — Т. 1. — Вып. 3. — С. 491–510.

5. Грамота № 906 [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://gramoty.ru/index.php?no=906&act=full&key=bb>

6. Дьяченко Г. Полный церковнославянский словарь / Дьяченко Г.; Репр. изд. — М. : Отчий дом, 2007. — 1120 с.

7. Зимин А. А. Память и похвала Иакова Мниха и житие князя Владимира по древнейшему списку / А. А. Зимин // Краткие сообщения Института славяноведения. — 1963. — № 37. — С. 66–75.

8. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. — М. : Изд-во восточной литературы, 1962. — Т. 2. — 1962. — 938, 94 с.

9. Каргер М. К. К вопросу о саркофагах князя Владимира и Анны / М. К. Каргер // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. — 1940. — Вып. 7. — С. 76–80.

10. Ключевский В. О. Источники русской истории / В. О. Ключевский // Сочинения в 9 тт. — М. : Мысль, 1989. — Т. 7. Специальные курсы. — С. 5–83.

11. Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей. — М. : Изд-во восточной литературы, 1962. — Т. 1. — 1962. — VIII, 579 с.

12. Макарий (Булгаков). История русской церкви / Макарий (Булгаков). — СПб., 1857 — 1883. — Т. 1. — 1857. — XXII, 292, IV с.

13. Мальшевский И. И. Когда и где впервые установлено празднование памяти Святого Владимира 15 июля? / И. И. Мальшевский // Труды Киевской духовной академии. — 1882. — Т. 1. — С. 45–69.

14. Молдован А. М. Слово о законе и благодати Илариона / А. М. Молдован. — К. : Наукова думка, 1984. — 240 с.

15. Назаренко А. В. Владимир (Василий) Святославич (источники, история, судьба останков, почитание) / А. В. Назаренко // Православная энциклопедия. — М., 2004. — Т. 8. — С. 690–703.

16. Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв. / А. В. Назаренко. — М. : Языки русской культуры, 2001. — 784 с.

17. Никольский Н. К. Материалы для повременного списка русских писателей и их сочинений (X–XI вв.) / Никольский Н. К. — СПб., 1906. — VII, 596 с.

18. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / [Под ред. А. Н. Насонова]. — М.; Л. : Изд-во АН СССР, 1950. — 640 с.

19. П. С. Чествование памяти Святого равноапостольного князя Владимира в Древней Руси, в южном и западном славянстве / П. С. // Прибавление к церковным ведомостям. — 1888. — № 29. — С. 766–772.

20. Петров Н. И. Древние изображения Святого Владимира / Н. И. Петров // Труды Киевской духовной академии. — 1888. — Т. 2. — № 7. — С. 443–462.

21. Поппэ А. В. Становление почитания Владимира Великого / А. В. Поппэ // Спорные вопросы отечественной истории XI–XVIII вв. Тезисы докладов и сообщений Первых чтений, посвященных памяти А. А. Зимина. — М., 1990. — Ч. 2. — 1990. — С. 228–231.

22. Похвала и мучение Святых мученик Бориса и Глеба // Жития святых мучеников Бориса и Глеба и службы им / [Приготовил к печати Д. И. Абрамович] // Памятники древнерусской литературы. — Петроград, 1916. — Вып. 2. — С. 127–132.

23. Серебрянский Н. И. Древнерусские княжеские жития. Обзор редакций и тексты / Н. И. Серебрянский // Чтения в Обществе истории и древностей российских. — 1915. — Кн. 3. — X, 296, 186 с.

24. Славнитский М. Канонизация Святого князя Владимира и службы ему по памятникам XIII–XVII вв. / М. Славнитский // Странник. — 1888. — Т. 2. — № 7. — С. 197–237.

25. Словарь старославянского языка: в 4-х тт. Репр. изд. — СПб. : Изд-во СПбГУ, 2006. — Т. 1. — 2006. — 950 с.; — Т. 2. — 2006. — 648 с.; — Т. 3. — 2006. — 680 с.; — Т. 4. — 2006. — 1050 с.

26. Соболевский А. И. «Память и похвала» князю Владимиру и «Сказание» о свв. Борисе и Глебе / А. И. Соболевский // Христианское чтение. — 1890. — № 5 — 6. — С. 791–804.

27. Турилов А. А. Две забытые даты болгарской церковно-политической истории IX в. (К вопросу формирования болгарского варианта церковного месясцеслова в эпоху Первого царства) / А. А. Турилов // *Palaeobulgarica* (Старобългаристика). — 1999. — Година 23. — № 1. — С. 14–34.

28. Успенский Б. А. Когда был канонизирован князь Владимир Святославич? / Б. А. Успенский // *Palaeoslavica*. — 2002. — Т. 10. — № 2. — С. 271–281.

29. Федотов Г. П. Канонизация Святого Владимира / Г. П. Федотов // Владимирский сборник. В память 950-летия крещения Руси. 988–1938. — Белград, 1938. — С. 188–196.

30. Федотов Г. П. Святые Древней Руси / Г. П. Федотов; [предисл. Д. С. Лихачева и А. В. Меня, коммент. С. В. Бычкова]. — М. : Московский рабочий, 1990. — 269 с.

31. Филипповский Г. Ю. Мотив движения христианских реликвий в динамике средневековой литературы и культуры Руси / Г. Ю. Филипповский // Древняя Русь: вопросы медиевистики. — 2003. — № 4. — С. 74–76.

32. Хорошев А. С. Политическая история русской канонизации (XI–XVI вв.) / Хорошев А. С. — М. : Изд-во МГУ, 1986. — 206 с.

33. Чтение о Святых мучениках Борисе и Глебе // Жития святых мучеников Бориса и Глеба и службы им / [Приготовил к печати Д. И. Абрамович] // Памятники древнерусской литературы. — Петроград, 1916. — Вып. 2. — С. 1–26.

И. В. Туров

УДК: 296.67:296.45(091)

ИСТОРИСОФСКИЕ АСПЕКТЫ ПРОПОВЕДЕЙ ЛИДЕРА ХАСИДОВ РАББИ ЛЕВИ ИЦХАКА ИЗ БЕРДИЧЕВА

Статья посвящена анализу историсофской концепции рабби Леви Ицхака из Бердичева и ее сопоставлению с суждениями о ходе истории в произведениях раввинской письменности прежних времен. Автор приходит к выводу, что суждения бердичевского цадика, касающиеся указанной темы, представляют собой синтез концепций, распространенных в талмудическом корпусе и средневековых каббалистических текстах. Существенное внимание уделяется учению рабби Леви Ицхака о цели и движущих силах истории еврейского народа.

Ключевые слова: хасиды, эпоха, история, проповедь.

Статтю присвячено аналізу історисофської концепції рабі Леві Іцхака з Бердичева та її зіставленню з судженнями про перебіг історії у творах рабинської писемності попередніх часів. На підставі наведених матеріалів обґрунтовується висновок, що погляди бердичівського цадика стосовно вказаної теми являли собою синтез концепцій, поширених у талмудичному корпусі й середньовічних кабалістичних текстах. Помітна увага приділяється вченню рабі Леві Іцхака про мету і рушійні сили історії єврейського народу.

Ключові слова: хасиди, епоха, історія, проповідь.

The article is devoted to the analysis of historiosofy conception of Levi Itshak from Berdichev and its comparison with judgements about course of history in rabbinic works of the former times. The author, on the basis of the researched materials, comes to the conclusion, that judgements of the tsadik of Berdichev about this topic, serve as the synthesis of conceptions widespread in a talmudic corps and medieval qabbalistic texts. Substantial attention in the article is devoted to studies of the teaching of Levi Itshak about a purpose and motive forces of history of the Jewish people.

Keywords: khassids, epoch, history, sermon.